

Polski Survey Panelowy, POLPAN 1988-2013: Struktura i Ruchliwość Społeczna

(fragment wniosku "Polski Survey Panelowy, POLPAN 1988-2013: Struktura i Ruchliwość Społeczna" złożonego do NCN w konkursie Maestro 1)

Streszczenie projektu

Naukowym celem proponowanego projektu jest zebranie unikalnego (w skali światowej) materiału panelowego i użycie go do wszechstronnego opisu struktury społecznej i jej przekształceń w ostatnich 25. latach w Polsce. Realizację tego celu umożliwi kontynuacja badania osób, które udzieliły osobistego wywiadu w latach 1988, 1993, 1998, 2003 i 2008 w ramach Polskiego Surveyu Panelowego, POLPAN 1988-2008 oraz rozszerzenie tego badania w czasie do roku 2013. Materialnym efektem tej pracy będzie zbiór danych panelowych, POLPAN 1988-2013, który może służyć do testowania hipotez, w jakim stopniu zasoby intelektualne i społeczne determinują biografie jednostek i jak te biografie przyczyniają się, z kolei, do kształtowania struktury społecznej.

Proponowany zespół badawczy – w składzie: prof. dr hab. Kazimierz M. Słomczyński, kierownik projektu, oraz główni wykonawcy, prof. dr hab. Henryk Domański, prof. dr hab. Krystyna Janicka, dr Anna Kiersztyn, dr Irina Tomescu-Dubrow, dr hab. Zbigniew Sawiński, dr Michał Bojanowski, dr Zbigniew Karpiński i dr Joshua K. Dubrow – jest dobrze przygotowany, aby w sposób twórczy przetworzyć ten materiał. Każda z tych osób brała udział w co najmniej jednej wcześniejszej fazie badania. Z faz tych powstały cztery prace zbiorowe, *Social Patterns of Being Political* (2000), *Social Structure: Changes and Linkages* (2002), *Continuity and Change in Social Life* (2007) oraz *Inequality: Patterns and Consequences* (2011), oraz szereg artykułów opublikowanych w czasopismach polskich i zagranicznych, w tym w wysoko punktowanych czasopismach z listy JRC.

Doświadczenie i wiedza uzyskana w dotychczasowych przedsięwzięciach badawczych umożliwia dokonanie przełomu w socjologicznym podejściu do analizy struktury społecznej. Przełom ten polega na rzeczywistym uwzględnieniu dynamiki struktury społecznej poprzez analizę losów ludzi w długim odcinku czasu, stosując:

- (a) rygorystyczne podejście teoretyczne,
- (b) dobrze dobrane dane empiryczne,
- (c) właściwą selekcję problemów badawczych,
- (d) nowoczesne narzędzia statystycznej analizy danych.

Proponowane podejście teoretyczne wychodzi z przesłanek paradygmatu racjonalnego działania i biografii indywidualnych – przesłanek twórczo rozwijanych w zastosowaniu do struktury społecznej w pracach Blossfelda i Perina (1998; patrz także Blossfeld i Drobnic 2001), Mayera (2009), Goldthorpe'a (2006), diPrete (2006, 2007), czy Breena (2010). Nasz wkład polega na przestawieniu myślenia o strukturze społecznej z perspektywy statycznej na perspektywę dynamiczną. Równania różniczkowe nadają się szczególnie dobrze do badania procesów zmiany, ponieważ opierają się na klasycznym w fizyce i naukach ścisłych pojęciu pochodnej – pojęciu reprezentującym stopień zmiany rozpatrywanej wielkości w każdym punkcie czasowym. Równania te mogą więc z łatwością przedstawić stopień zmiany różnych aspektów położenia społecznego jednostek (osób) w dowolnym punkcie trajektorii ich indywidualnych losów. Trajektorie te mogą prezentować prestiż zajmowanej pozycji, położenie materialne, stan zdrowia, czy nawet zmienne psychologiczne, w tym własną samoocenę. Chociaż sposób myślenia w kategoriach zmiany opisywanej pochodną jest dominujący w naszym zespole, nie ograniczamy się tylko do niego i dynamikę struktury społecznej rozpatrujemy również w kategoriach różnic jakościowych.

W zakresie danych empirycznych proponowane badania POLPAN 1988-2013 są pionierskie: na świecie nie ma drugiego takiego badania, które przez dwadzieścia pięć lat rejestruje indywidualne biografie jednostek pobranych z próby reprezentacyjnej, z dołączanymi nowymi kohortami. Badania te początkowo objęły reprezentatywną próbę osób dorosłych (w wieku 21-65 lat), N = 5,817 osób. Próbę tę w sposób losowy zredukowano w 1993 roku do N = 2,500 osób i w następnych falach starano się dotrzeć do tych samych respondentów – od 1998 roku dołączając również nowe kohorty. W 2008 roku próba wynosiła N = 1,825 osób, z czego 1244 przypadków to część ściśle panelowa, a resztę, 581 przypadków, stanowi osobna podpróba ludzi młodych. Jednakże w 2013 roku zamierzamy przezwyciężyć ograniczenia wielkości próby i ustalić losy osób, które kiedykolwiek brały udział w badaniach POLPAN, co stanowi 7,261 osób.

Badania POLPAN są unikalne również ze względu na zakres zbieranego materiału. Poza informacjami o cechach demograficzno-społecznych respondenta i jego rodziny, kwestionariusz wywiadu zawiera szereg powtarzanych pytań mierzących postawy społeczno-polityczne, z których znaczna część jest porównywalna z pytaniami zamieszczanymi w badaniach międzynarodowych. Zawiera także pytania nowe, a także niewerbalny test Ravena (mierzący elastyczność intelektualną jako główny składnik IQ), oraz Notthigham Health Profile (mierzący stan zdrowia fizycznego i psychicznego).

Interdyscyplinarna tematyka projektu jest w dużym stopniu zdeterminowana poprzez dotychczasowe narzędzia badawcze, sygnalizowane tu hasłami: stare i nowe elementy w strukturze społecznej; zmiany w strukturze klasowej; ruchliwość społeczna; zróżnicowanie standardu życiowego; procesy adaptacji do gospodarki rynkowej; położenie w strukturze społecznej a postawy i zachowania polityczne; percepcja podziałów i konfliktów społecznych; zwycięzcy, przegrani i integracja europejska; zagadnienia zdrowotne; emigracja.

Problemy badawcze implikowane przez te sfery tematyczne dotyczą zarówno alokacji jednostek (kto i gdzie jest ulokowany w strukturze społecznej?), jak i dystrybucji dóbr (co, kto otrzymuje i za co?). Będziemy analizować, w jakich warunkach następuje zmniejszanie lub zwiększanie efektywności alokacyjnej i dystrybucyjnej w szczególności w kontekście wpływu zasobów intelektualnych i społecznych na pozycje jednostek w strukturze społecznej.

Będziemy kontynuować użycie zaawansowanych technik opisu i wnioskowania statystycznego. Zamierzamy stosować m.in. analizę kowariancji, skalowanie wielowymiarowe, modelowanie logliniowe, wielonomialną regresję logit, programowanie liniowe oraz analizę danych dynamicznych. Członkowie naszego zespołu są dobrze przygotowani do korzystania z programów SPSS, STATA oraz R.

Wymiernie efekty projektu, to:

1. Zbiór danych. Proponowane badania zostaną szybko opracowane w takiej postaci, aby zbiór danych stał się dostępny dla wszystkich zainteresowanych badaczy, dostępny ze strony www.POLPAN oraz z międzynarodowych ośrodków archiwizacji, w szczególności GESIS – gdzie już znajdują się wszystkie fale POLPAN, a także ICPSR i ESRC.
2. Publikacje. Ostatecznym efektem proponowanego projektu będą dwie monografie (w j. angielskim) oraz seria artykułów w czołowych czasopismach socjologicznych, w tym w *American Sociological Review* i *European Sociological Review*.
3. Strona www. Z powodu wysokiego stopnia złożoności zbioru danych POLPAN 1988-2013 konieczne będzie zapewnienie badaczom ze światowych centrów badawczych dobrze zorganizowanej pomocy w efektywnym z niego korzystaniu. W tym celu zamierzamy ustanowić specjalną stronę internetową połączoną z mediami społecznymi.
4. Instrumentarium dydaktyczne. Zawsze istotną potrzebę specjalizacyjnego doskonalenia warsztatu badawczego doktorantów oraz młodszych stażem pracowników naukowych zaspokoimy włączając ich

do współpracy w analizie wielkich zbiorów danych wykorzystując techniki statystyczne właściwe dla rodzaju danych zebranych w ramach POLPAN.

Materialnym efektem tej pracy będzie zbiór danych panelowych, POLPAN 1988-2013, który może służyć do testowania hipotez, w jakim stopniu zasoby intelektualne i społeczne determinują biografie jednostek i jak te biografie przyczyniają się, z kolei, do kształtowania struktury społecznej.

Badacze

Prof. dr hab. Kazimierz M. Słomczyński (IFiS PAN) - kierownik projektu,

Prof. dr hab. Henryk Domański (IFiS PAN) - główny wykonawca,

Prof. dr hab. Krystyna Janicka (IFiS PAN) - główny wykonawca,

Dr Irina Tomescu-Dubrow (IFiS PAN) - główny wykonawca,

Dr Anna Kiersztyn (IS UW) - główny wykonawca,

Dr hab. Zbigniew Sawinski (IFiS PAN) - główny wykonawca,

Dr Zbigniew Karpiński (IFiS PAN) - główny wykonawca,

Dr Michał Bojanowski (CI UW) - główny wykonawca,

Dr Joshua Kjerulf Dubrow (IFiS PAN) - główny wykonawca,

oraz:

prof. dr hab. Ireneusz Białecki, prof. dr hab. Anna Firkowska-Mankiewicz, dr Christie Glass, dr Brian Green, dr Natalie Knistner, dr Maciej Kryszczuk, prof. dr Robert Kunovich, prof. dr Sheri Kunovich, dr Rachel Lovell, prof. dr Bogdan W. Mach, prof. dr Marquart-Pyatt, dr Brian Martin, dr Ann Oakes, dr Scott Orr, prof. Elizabeth Osborn, prof. dr Peoples, prof. dr Goldie Shabad, dr Ann Shadley, dr Joanna Sikorska, prof. dr hab. Paweł Sztabiński, dr Franciszek Sztabiński, dr Ann Weaver, dr Chu Wang, dr Christina Xydias i dr Alexis Yamokoski.

Opis projektu badawczego, metodyka badań oraz charakterystyka oczekiwanych wyników

Cel naukowy

Zasadniczym celem proponowanego projektu jest przedstawienie dynamiki struktury społecznej w Polsce w okresie ostatniego ćwierćwiecza, ze szczególnym uwzględnieniem przystosowania do europejskiego systemu polityczno-ekonomicznego. Realizację tego celu umożliwi kontynuacja badania osób, które udzieliły osobistego wywiadu w latach 1988, 1993, 1998, 2003 i 2008 w ramach Polskiego Surveyu Panelowego, POLPAN 1988-2008 oraz rozszerzenie tego badania w czasie do roku 2013. Materialnym celem jest stworzenie unikalnego w skali światowej zbioru danych, POLPAN 1988-2013, który będzie służył do testowania hipotez, w jakim stopniu zasoby intelektualne i społeczne determinują biografie jednostek i jak te biografie przyczyniają się, z kolei, do kształtowania struktury społecznej.

Znaczenie

Badania nad strukturą społeczną należą do badań podstawowych, dzięki którym rozwijają się inne działy socjologii. W Polsce i na świecie jest wiele badań nad strukturą, ale w ujęciu statycznym. Aby

zrozumieć funkcjonowanie struktury społecznej potrzeba badań dynamicznych. Proponowane badania POLPAN 1988-2013 są pionierskie: nie ma na świecie drugiego takiego badania, które przez dwadzieścia pięć lat rejestruje indywidualne biografie jednostek pobranych z próby reprezentacyjnej, z dołączanymi nowymi kohortami. Badania te początkowo objęły reprezentatywną próbę osób dorosłych (w wieku 21-65 lat), $N = 5,817$ osób. Próbę tę w sposób losowy zredukowano w 1993 roku do $N = 2,500$ osób i w następnych falach starano się dotrzeć do tych samych respondentów - od 1998 roku dołączając również nowe kohorty. W 2008 roku próba wynosiła $N = 1,825$ osób, z czego 1244 przypadków to część ściśle panelowa, a resztę, 581 przypadków, stanowi osobna podpróba ludzi młodych. W 2013 roku zamierzamy ustalić losy osób, które kiedykolwiek brały udział w badaniach POLPAN, co stanowi 7,261 osób.

Badania POLPAN są unikalne również ze względu na zakres zbieranego materiału. Poza informacjami o cechach demograficzno-społecznych respondenta i jego rodziny, kwestionariusz wywiadu zawiera szereg powtarzanych pytań mierzących postawy społeczno-polityczne, z których znaczna część jest porównywalna z pytaniami zamieszczanymi w badaniach międzynarodowych.

Jednakże o oryginalności decydują pytania nowe (które stanowią około 25% kwestionariusza), a także stosowany od 2003 roku niewerbalny test Ravena (mierzący elastyczność intelektualną jako główny składnik IQ), oraz pytania o zdrowie fizyczne i psychiczne (Nottingham Health Profile).

W tradycji empirycznych badań socjologicznych położenie jednostek w strukturze społecznej traktowane jest zwykle jako zmienna niezależna wobec zmiennych psychologicznych – zasobów intelektualnych i postaw społecznych, jakie te jednostki przejawiają. Analizy panelowe pozwalają odwrócić kierunek tej zależności i zapytać, jak zasoby intelektualne i postawy społeczne determinują – w sensie statystycznym – położenie jednostek w strukturze społecznej.

Istniejący stan wiedzy

W planowanym badaniu jesteśmy szczególnie uwrażliwieni na ostatnie innowacje teoretyczne wskazane w pracach Blossfelda and Preina (1998; p. także Blossfeld i Drobnic 2001), Mayera (2009), Goldthorpe'a (2006), diPrete (2006, 2007), czy Breena (2010), w których strukturę społeczną rozważa się w ramach paradygmatu racjonalnego działania i biografii indywidualnych.

Jednakże, równoległe do tego ogólnego podejścia, nawiązujemy także do tradycji teoretycznej myśli socjologicznej w naszym kraju, uwzględniając analityczne stanowisko Stanisława Ossowskiego, klasową teorię Juliana Hochfelda, historyczne ujęcie Jana Szczepańskiego, oraz program badawczy Włodzimierza Wesołowskiego. Nawiązujemy też do empirycznego dorobku badań nad strukturą społeczną w Polsce, zapoczątkowanego pracami Adama Sarapaty, Stefana Nowaka, Włodzimierza Wesołowskiego, Stanisława Widerszpila, Jana Malanowskiego, Krzysztofa Zagórskiego i Michała Pohoskiego. Ten klasyczny już dziś dorobek – omówiony przez Wesołowskiego i Słomczyńskiego (1977) - daje możliwość wnikliwych analiz historycznoporównawczych, które zamierzamy wykonać używając danych przez nas zebranych w badaniach panelowych lat 1988-1993-1998-2003-2008. Z nowszych prac istotnych dla naszego projektu należy wymienić dorobek Henryka Domańskiego, Marka Ziółkowskiego, Edmunda Wnuk-Lipińskiego, Jacka Wasilewskiego i wielu innych.

Zasadniczą częścią projektu badawczego POLPAN jest badanie dynamiki zatrudnienia jednostek w świetle zarówno szans strukturalnych jak i wyznaczników jednostkowych. Opierając się na technicznej definicji trajektorii zatrudnienia jako uporządkowanego w czasie zbioru stanów (wartości) układu dynamicznego określamy trajektorię zawodową jako zbiór wartości statusu (S) stanowiący funkcję czasu, $S = S(t)$. Trajektorie zawodowe określają nierówność społeczną w sposób dynamiczny. Skupiamy się na przewidywaniu średnich wartości statusu w każdym uprzednio wskazanym punkcie trajektorii dotyczących wybranych grup. Pozycji zawodowej każdej jednostki przypisujemy wskaźnik

według przyjętej tutaj skali, jak np. indeks społeczno-zawodowy (SES), prestiż zawodowy (OCPR), czy złożoność pracy (COMPLEX) (p. pełen opis w: Domański, Sawiński i Słomczyński 2009).

Trajektorie zawodowe, jak i inne aspekty karier życiowych, badano stosując szereg podejść, m.in.:

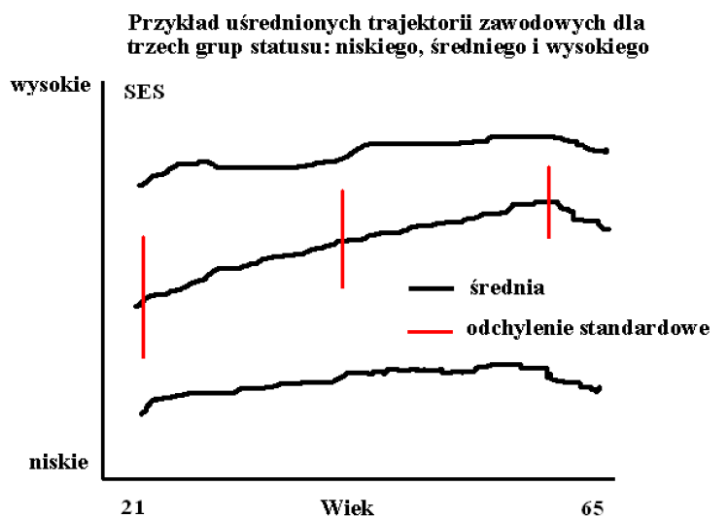
(1) Analizę optymalnego dopasowania wykorzystującą procedurę iteracyjną do znalezienia odległości pomiędzy każdymi dwiema sekwencjami w próbie, a następnie analizę klasterową do zbadania, czy owe sekwencje stanowią części odmiennych rodzajów wylosowanych z typologii.

(2) Analizę historii zdarzeń wykorzystującą modele prawdopodobieństwa wypadków oraz modele trwania (duration models). Oba te podejścia zostały opisane i porównane w: Arosio 2004.

(3) Modelowanie dynamiczne wykorzystujące równania różniczkowe (lub różnicowe). Celem tego podejścia – w zastosowaniu do trajektorii zawodowych – jest przewidywanie wartości statusu (SES) w funkcji czasu. Podejście to zainicjował Sørensen swoim artykułem „A Model for Occupational Careers” [Model kariery zawodowej], opublikowanym w roku 1974; patrz ostatnie prace w tym paradygmacie w: Brown 2007.

Odtwarzając trajektorie należy wziąć pod uwagę, że dla jednostek SES zachowuje stałą wartość przez cały czas jednego zatrudnienia, lecz ulega zmianie przy podjęciu każdej nowej pracy. Dlatego też jednostkowe trajektorie ulegają zazwyczaj wygładzeniu – rozpatruje się średnie wartości SES uwzględniając ich odchylenia standardowe.

Wykres 1.

Rozważany w literaturze model (np. Brown 2007; Słomczyński, Krauze, Peradzyński 1986; Słomczyński, Tomescu-Dubrow 2011) opisany jest następującym równaniem:

$$d(S - M)/dt = -a(S - M) + \sigma dM/dt$$

gdzie S oznacza status rzeczywisty, M – status imputowany, wynikający z jego determinantów, a parametr a stanowi szybkość zbiegania statusu rzeczywistego S do statusu równowagi narzucanego przez M . Parameter σ jest poprawką zwiększającą lub zmniejszającą wpływ zmian w rekalkibrowanym statusie wejściowym (imputowanym); obecność członu $\sigma dM/dt$ sprawia, że model zachowuje elastyczność i umożliwia obniżanie się statusu na samym końcu kariery zawodowej. Oczywiście parametry a oraz σ są różne dla różnych grup społecznych. Zadaniem socjologa jest wyjaśnienie przyczyn tych różnic.

Równania różniczkowe nadają się szczególnie dobrze do badania procesów zmiany, ponieważ opierają się na klasycznym w fizyce i naukach ścisłych pojęciu pochodnej – pojęciu reprezentującym stopień zmiany rozpatrywanej wielkości w każdym punkcie czasowym. Równania różniczkowe mogą więc z łatwością przedstawić stopień zmiany SES w dowolnym punkcie trajektorii badanej kariery zawodowej. Mogą one być oczywiście stosowane do różnych zmiennych, w tym stanu zdrowia, czy samooceny.

Podejście dynamiczne do badania struktury społecznej – zarówno ilościowe jak i jakościowe – znalazło wyraz w szeregu publikacji POLPAN. Lista najważniejszych pozycji przedstawia się następująco:

- *Struktura społeczna: Schemat teoretyczny i warsztat badawczy [Social Structure: Theoretical Framework and Research Design]* (Słomczyński, Białecki, Domański, Janicka, Mach, Sawiński, Sikorska i Zaborowski 1989)
- *Social Patterns of Being Political* (Słomczyński, K.M. 2000)
- *Social Structure: Changes and Linkages* (Słomczyński, K.M. 2002)
- *Kariera i Sukces [Career and Success]* (Słomczyński, K.M. 2007)
- *Continuity and Change in Social Life* (Słomczyński, K.M. i Marquart-Pyatt, S. 2007)
- *Inequality: Patterns and Consequences* (Słomczyński, K.M. i Tomescu-Dubrow, I. 2011)
- *Polski Survey Panelowy: POLPAN 1988-2008 [Polish Panel Survey: POLPAN 1988-2008]* (Słomczyński, K.M., Domański, H. Sawiński, Z. Janicka, K. Tomescu-Dubrow, I. i Zespół 2011).

Lista autorów POLPAN tych publikacji zawiera następujące nazwiska: Białecki, I., Bojanowski, M., Domański, H., Dubrow, J. K., Firkowska-Mankiewicz, A., Glass, Ch. M., Green, B., Janicka., K., Kiersztyn, A., Knistner, N. A., Kryszczuk, M., Kunovich, R., Kunovich, S., Lovell, R. E., Mach, B. W., Marquart-Pyatt, S., Martin, B., Mikucka, M., Oakes, A. C., Orr, S., Osborn, E., Peoples, C. D., Sawiński, Z., Shabad, G., Shadley, A., Sikorska, J. Słomczyński, K. M., Sztabiński, F., Sztabiński, P., Tomescu-Dubrow, I., Weaver, A. A., Wang, Ch., Xydias, Ch. V., Yamokoski, A. i Zaborowski, W. Są na niej zarówno autorzy o wieloletniej reputacji jak i młodzi badacze. Większość z nich pozostaje zaangażowana w badania POLPAN.

Założenia, pytania badawcze, problemy do rozwiązania, plan pracy

Założenia

Analiza zarówno *stanu* struktury społecznej w nowym systemie polityczno-ekonomicznym oraz jej *zmian* w różnych fazach transformacji wymaga *integracji podejścia relacyjnego i dystrybucyjnego*. Przez podejście relacyjne rozumiemy takie, które uwzględnia realne zależności między segmentami struktury społecznej, w szczególności związane z procesami kontroli nad procesami pracy i zasobami, które używane są na rynku pracy. Podejście to wyraża się w pytaniu: „kto kontroluje co, jakimi metodami i z jakimi skutkami”? Z kolei podejście dystrybucyjne koncentruje się wokół pytania “kto otrzymuje co, jakimi kanałami i z jakimi konsekwencjami”.

Pytania badawcze

Przykładowe pytania badawcze, nabierające szczególnej mocy w planowanej nowej fali w 2013 roku, są następujące: Jakie nowe podziały społeczne powstają w wyniku przemian technologicznych, ekonomicznych i politycznych? Jakie są klasowe i pozaklasowe uwarunkowania standardu życiowego gospodarstw domowych? Jak zmieniają się wzory ruchliwości społecznej? Co i z jaką siłą stanowi o

sukcesie jednostek – czynniki pochodzenia społecznego, indywidualne predyspozycje psychiczne, czy doświadczenie zdobyte na początku kariery zawodowej? Jakie grupy społeczne zyskują, a jakie tracą – w wymiarze obiektywnym i subiektywnym – w okresie budowy systemu demokracji i gospodarki rynkowej? Jaka jest zależność między położeniem w strukturze społecznej i zachowaniami politycznymi, w tym poparciem dla konkretnych partii i innych ugrupowań politycznych? Jak zmienia się percepcja konfliktów społecznych i jakie ma to konsekwencje dla stosunków międzygrupowych?

Jak wykazywaliśmy w naszych publikacjach (por. Słomczyński 2000, Słomczyński i Marquart-Pyatt 2007, Słomczyński 2007, Słomczyński i Tomescu-Dubrow 2011, Słomczyński i Zespół 2011 oraz tam cytowana literatura), problemy badawcze implikowane przez te pytania dotyczą zarówno alokacji jednostek (kto i gdzie jest ulokowany w strukturze społecznej?), jak i

dystrybucji dóbr (co, kto otrzymuje i za co?). Przyjmowaliśmy, że alokacja jednostek jest bardziej efektywna, gdy relewantne cechy jednostek odpowiadają pozycjom, jakie one zajmują, a cechy „przypisane” nie mają znaczenia. Dystrybucja dóbr jest bardziej efektywna, gdy owe dobra są „dostarczane” jednostkom lub przez te jednostki osiągnęte zgodnie z uzasadnionymi zasługami. Nasza hipoteza postuluje, iż systemowy poziom efektywności alokacyjnej i dystrybucyjnej wpływa na siłę, z jaką zasoby intelektualne i społeczne przekładają się na ich położenie społeczne. Tylko analiza danych panelowych z długiego przedziału czasu pozwala na test tej hipotezy.

Problemy do rozwiązania

Wiele problemów badawczych, jakie zrodziły się w poprzednich edycjach badania POLPAN (Słomczyński 2002, 2007, oraz Słomczyński i Tomescu-Dubrow 2011), wymaga nowych wszechstronnych analiz:

1. Stare i nowe elementy w strukturze społecznej. W związku z procesami dekomunizacji nomenklatura, uosabiająca strukturalną istotę systemu nakazowo-rozdzielczego zarówno na szczeblu ogólnokrajowym, jak i regionalnym, powinna podlegać nowemu oglądowi ze względu na jej położenie społeczne. Inne przeżytki systemu polityczno-ekonomicznego komunizmu – w tym „wielkoprzemysłowa klasa robotnicza” – też zasługują na nowe spojrzenie. Trzeba tu również wymienić szczególną sytuację chłopstwa, pozycje pracowników biurowych w państwowych strukturach biurokratycznych, organizatorów ekonomii nieformalnej, czy kategorię opozycji politycznej. Nasze doświadczenia z analizami zróżnicowania społeczno-zawodowego (Janicka, 1997) wskazują drogę do uzyskania potrzebnych informacji i wykonania niezbędnych analiz. Powstały też nowe elementy w strukturze społecznej związane z rozwojem gospodarki rynkowej i demokracji. Profesjonalni politycy, średni kapitaliści, specjaliści w bankowości i elektronice są tego przykładem. Dochodzenie do tych kategorii może być uchwycone w proponowanych przez nas badaniach.

2. Zmiany w strukturze klasowej. Chociaż dyskusja, w jakim stopniu we współczesnych krajach kapitalistycznych znaczenie podziałów klasowych pozostaje istotne i czy klasy już „umarły” straciła na wigorze, ciągle do tego tematu należy wracać wypróbowując nowe schematy klasowe (Goldthorpe i Marshall 1992; Breen i Rottman 1995; Grusky i Weeden 2008, Weeden i Grusky 2005; Sørensen 1991). W naszym schemacie uwzględniamy następujące klasy:

- (a) właściciele,
- (b) samodzielni,
- (c) kadry kierownicze,
- (d) bezpośredni kontrolerzy pracy,
- (e) eksperci,
- (f) pracownicy biurowi,

(g) robotnicy, oraz

(h) rolnicy.

W książce *Continuity and Change in Social Life: Structural and Psychological Adjustment in Poland* (Słomczyński i Marquart-Pyatt 2007) pokazano, że hipoteza o śmierci klas nie jest potwierdzona w Polsce (por. także Domański, 2000). W innych pracach uwzględniliśmy również dodatkowe schematy struktury klasowej używane w socjologii światowej, w szczególności Goldthorpe'a i Wright'a i Esping-Andersona (por. Grusky, 1994). Wobec zmian technologicznych i gospodarczych trzeba te analizy powtórzyć na nowym materiale.

3. Ruchliwość społeczna. Goyder (1984) porównał dwa podejścia do badania ruchliwości społecznej: kategoryjną analizę tablic przepływów i analizę regresji osiągnięcia statusu. Te dwa podejścia, ciągle dominujące w literaturze przedmiotu, powinny być rozpatrywane raczej jako komplementarne niż alternatywne (p. Mach i Wesołowski, 1986; p. także Morgan, Grusky i Fields 2006; Breen 2005). Oba były reprezentowane w książce *Social Structure: Changes and Linkages*, a także w *Continuity and Change in Social Life*. Będziemy te podejścia kontynuować, ale rozszerzając zakres naszych analiz na problemy, które okazały się szczególnie interesujące i wymagają dalszych badań.

Udało nam się odróżnić:

(a) ruchliwość strukturalną – tj. generowaną przez likwidację pewnych pozycji i otwieranie nowych, od

(b) ruchliwości czysto wymiennej – tj. takiej, która zachodzi między pozycjami, jakie istnieją w dwóch porównywanych punktach czasowych.

Zrobiliśmy pierwsze kroki w kierunku analizy dynamiki obu rodzajów ruchliwości, szczególnie w sytuacji recesji. Ale ciągle pogłębienia wymaga odpowiedź na pytanie, co dzieje się z ludźmi, którzy opuszczają miejsca pracy z powodu redukcji lub restrukturalizacji – czy znajdują oni pracę na nowo utworzonych pozycjach, czy „wypychają” innych z pozycji już istniejących, czy stają się bezrobotnymi? Co dzieje się z osobami, które opuszczają pozycje stabilne? To są szczególnie istotne pytania w czasie kryzysu ekonomicznego.

4. Zróżnicowanie standardu życiowego. Dotychczas skupialiśmy się na elementarnych zróżnicowaniach standardu życiowego, przede wszystkim związanych z wydatkami na żywność i dobra luksusowe. Testowaliśmy dwie hipotezy: po pierwsze, że wraz z przejściem z ekonomii centralnie planowanej do ekonomii rynkowej, proporcja wydatków na żywność maleje, oraz – po drugie – że wydatki na dobra luksusowe wzrastają kosztem oszczędności. Pokazywaliśmy też klasowe zróżnicowanie warunków mieszkaniowych, dostarczając mocnych argumentów przeciw tezie o obumierających klasach społecznych. Oczywiście zestaw zmiennych dotyczących standardu życiowego jest znacznie szerszy niż ten dotąd uwzględniany w analizach. Szczególną wagę przypisujemy tym sprzętom trwałego użytku, które są związane z elektronicznym komunikowaniem się i przetwarzaniem informacji, poczynając od telefonów komórkowych i komputerów.

5. Procesy adaptacji do gospodarki rynkowej. Pytanie o to, jakie segmenty struktury społecznej stanowią główną bazę poparcia dla gospodarki rynkowej, jakie zaś - główną bazę opozycji wobec tejże gospodarki, jest nadal aktualne. W naszych poprzednich badaniach ustaliliśmy, że na stopień aprobaty zmian systemowych wpływają cztery grupy zmiennych:

(a) powiązane z wiekiem położenie jednostki na rynku pracy,

(b) ujęta dynamicznie sytuacja materialna jednostki, uwzględniająca subiektywne poczucie realizacji indywidualnych interesów ekonomicznych,

(c) kapitał kulturowy, obejmujący przede wszystkim zasoby edukacyjne, oraz

(d) cechy osobowości jednostek. Ogólnie rzecz biorąc, osoby młodsze i dobrze ulokowane na rynku pracy, znajdujące się w korzystnej sytuacji materialnej i bardziej wykształcone udzieliły większego

poparcia dla zmian systemowych niż osoby starsze i źle ulokowane na rynku pracy, znajdujące się w niekorzystnej sytuacji materialnej i mniej wykształcone.

Niezależnie od tego, osoby o wysokich wartościach na skalach autorytaryzmu i lęku oraz osoby o niskiej samoocenie wyrażały – przeciętnie – silniejszą dezaprobatę dla zmian systemowych niż osoby mniej autorytarne, o mniejszym poziomie lęku i wyższej samoocenie. Te zależności zostały potwierdzone w analizie danych z lat 1998–2008. Jednakże w analizach danych z 2013 roku trzeba będzie sięgnąć także do nowych zmiennych.

6. Położenie w strukturze społecznej a postawy i zachowania polityczne. Do tej pory nasza uwaga była skupiona na biografiiach politycznych, aktualnych preferencjach partyjnych i poparciu dla demokracji. Jednym z ciekawszych rezultatów było odkrycie, że zarówno trudności ekonomiczne gospodarstwa domowego, jak i zła sytuacja makroekonomiczna regionu, w którym żyje respondent, silnie wzmaga oddawanie w wyborach parlamentarnych tzw. głosu protestu – tj. głosowania na aktualnie opozycyjne ugrupowanie polityczne. Wynik ten jest ciekawy dlatego, iż wskazuje na silną interakcję czynników mikro (zdefiniowanych na poziomie osoby) i czynników makro (zdefiniowanych na poziomie województwa) i wpływ tej interakcji na zachowania i postawy polityczne. Interakcja ta ma wpływ nie tylko na głosowanie, ale także na poparcie dla demokracji i innych postaw politycznych. Dokładniejsze analizy wykazały, iż oddziaływanie tej interakcji w klasie robotniczej zmienia się w czasie.

7. Percepcja podziałów i konfliktów społecznych. Do tej pory badaliśmy percepcję podziałów i konfliktów społecznych między biednymi i bogatymi, pracownikami fizycznymi i umysłowymi, kierownikami i podwładnymi, tymi, co mają władzę i resztą społeczeństwa.

Zamierzamy rozszerzyć tę listę podziałów społecznych włączając podziały związane z orientacjami politycznymi i etniczno-narodowościowymi. Te ostatnie zamierzamy badać nie tylko w kontekście podziałów pokoleniowych, ale także stosunku do przeszłości (np. oceny roli mniejszości narodowych w tworzeniu kultury narodowej), a także do przyszłości (np. w świetle postaw wobec imigrantów). Dotychczasowe analizy wskazują, że położenie jednostki w strukturze społecznej istotnie wpływa na to, jak ta jednostka postrzega konflikty społeczne.

Jednakże nasze analizy danych wskazały, iż zmienne stratyfikacyjne – w szczególności wykształcenie, pozycja zawodowa i dochód – osłabiły swój wpływ na postrzeganie konfliktów społecznych, zaś zmienne psychologiczne – w szczególności poglądy na przeszłość, w tym system polityczny przed 1989 rokiem – zyskały na znaczeniu. Powstaje pytanie, czy taki trend utrzymuje się nadal, pomimo znacznego upływu czasu po upadku komunizmu.

8. Zwycięzcy, przegrani i integracja europejska. Dokonałiśmy znacznego postępu w identyfikacji i lokalizacji zwycięzców i przegranych w strukturze społecznej. Jednakże w dalszym ciągu będziemy poszukiwać odpowiedzi na pytanie, jakie strategie zachowań na rynku pracy doprowadzają do sukcesu ekonomicznego, a jakie - doprowadzają do utrwalenia się znacznych trudności ekonomicznych i spychają część gospodarstw domowych na obrzeża normalnej egzystencji. Problemy te będziemy badać w kontekście integracji europejskiej, analizując, które segmenty struktury społecznej skorzystały na przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej, a które na tym straciły.

9. Zagadnienia zdrowotne. Pierwotna próba badań POLPAN (pobrana w roku 1988) starzeje się – w roku 2013 najmłodszy jej członkowie będą liczyli 46 lat, najstarsi zaś – 90 lat. Począwszy od roku 1998 zbieramy dane dotyczące jej subiektywnych ocen zdrowia zarówno fizycznego, jak i psychicznego. W roku 2008 zastosowaliśmy test Nottingham Health Profile pozwalający na dynamiczne badanie związku pomiędzy stanem zdrowia a pozycjami jednostek w strukturze społecznej. Czy wpływ wykształcenia, zawodu oraz dochodu na stan zdrowia jednostek wzrasta w ciągu ich kariery zawodowej i całego życia? W jakich segmentach struktury społecznej wpływ ten ujawnia się szczególnie?

10. Emigracja. Jak zauważyli Kaczmarczyk i Okólski (2008), „emigracja zarobkowa z Polski po roku 2004 stała się jedną z największych we współczesnej historii europejskiej. Tak masowy odpływ ludności musi odbić się na zjawiskach demograficznych, ekonomicznych i społecznych zarówno w Polsce jak i w krajach docelowych”. Badania POLPAN stwarzają unikalną możliwość prześledzenia, w jakim stopniu wzory selekcyjne procesów emigracyjnych w okresie po przyjęciu Polski do UE różniły się od tych w okresie owo przyjęcie poprzedzającym. Główna hipoteza stanowi, iż szczególnie silną skłonność do migracji obserwuje się głównie wśród osób stosunkowo dobrze wykształconych, a pochodzących z obszarów ekonomicznie zacofanych charakteryzujących się ograniczonym zatrudnieniem. Dysponujemy danymi o cechach ludności przed i po przystąpieniu Polski do UE i możemy ustalić, kto z nich emigrował i kiedy. Jak już wyjaśniliśmy w części poświęconej metodologii, przewidujemy intensywne starania o nawiązanie kontaktu z naszymi byłymi respondentami, którzy emigrowali w okresie 1988-2013.

Zagadnienia poruszone w tym projekcie należy traktować jako ze sobą powiązane. Zamierzamy je łącznie rozważać w celu znalezienia odpowiedzi na pytanie jak zmienia się sprawność zarówno alokacyjna jak i dystrybucyjna w Polsce w porównaniu z innymi krajami. Ogólnie rzecz biorąc, wszystkie wskaźniki sprawności alokacyjnej wiążą się ze spadkiem poziomu askrypcji, tzn. z obniżaniem się wpływu cech demograficznych oraz cech charakteryzujących pochodzenie społeczne. Rozważając zagadnienia badawcze dotyczące starych i nowych elementów struktury społecznej, zmienności klas społecznych, ruchliwości społecznej, czy też zróżnicowania standardu życiowego skupimy się szczególnie na wpływie askrypcji. Zbadamy również wpływ IQ (ilorazu inteligencji), przynajmniej jeśli idzie o jego stabilne elementy (por. Firkowska-Mankiewicz 1999 i 2002).

Wskaźniki sprawności dystrybucyjnej odnoszą się do związków pomiędzy jednostkowymi nakładami i nagrodami. Nasze dotychczasowe analizy wskazują, że w okresie transformacji postkomunistycznej poziom merytokracji uległ zwiększeniu. Postawy i zachowania polityczne, percepcja konfliktów społecznych oraz nastawienie do integracji europejskiej tworzą nowy kontekst dla merytokracji – głównego wymiaru sprawności dystrybucyjnej. Zamierzamy szczegółowo przeanalizować ów kontekst.

W następstwie fundamentalnej pracy Amartyi Sena, *Development and Freedom* (1999) wszelkie badania nad strukturą społeczną uwzględniają wolność jako istotny wymiar ludzkiej egzystencji. Autor ten pokazał, że wielka część nierówności społecznej wynika z warunków ograniczających ekonomiczne decyzje jednostek. Nasze analizy kontekstu politycznego nierówności społecznych – przedstawione w *Social Patterns of Being Political* (2000) – tworzą solidne podstawy do rozważenia sprawności alokacyjnej i dystrybucyjnej wraz z wolnościami politycznymi i ekonomicznymi. Zamierzamy rozszerzyć te analizy tak, by móc przeanalizować postawione przez Sena zagadnienie związku pomiędzy strukturą społeczną a szeroko rozumianą wolnością.

Interdyscyplinarność

Proponowany projekt POLPAN 1988-2013 łączy różne dziedziny nauk społecznych. Trzon tego projektu jest *par excellence* socjologiczny, ale z silnymi związkami z demografią (np. skład rodzin, historia związków małżeńskich, dzietność), ekonomią (np. budżet gospodarstwa domowego, elastyczność dochodowa wydatków na żywność i kulturę), psychologią (np. elastyczność intelektualna mierzona testem Ravena, wskaźniki autorytaryzmu i obrazu własnej osoby) i naukami politycznymi (preferencje wyborcze, opinie o partiach politycznych, wartości demokratyczne).

Wśród osób, które dotychczas współpracowały w badaniach POLPAN – i które deklarują kontynuację swych zainteresowań – znajdują się przedstawiciele tych wszystkich dyscyplin nauk społecznych. Jak wykazujemy w sekcji Wymierny, udokumentowany efekt podjętego problemu zbiór danych z badania POLPAN 1988-2013 będzie powszechnie dostępny i będziemy zachęcać demografów, ekonomistów, psychologów, oraz politologów do korzystania z niego. Mamy też nadzieję, że zainteresuje on tych

historyków, którzy interesują się załamaniem systemu komunistycznego i początkami transformacji post-komunistycznej.

Plan badań

W projekcie tym dane do wszechstronnego opisu struktury społecznej mają pochodzić z badań surveyowych. Główna część tych badań wykorzystuje wszystkie dotychczasowe fale panelu POLPAN, przeprowadzone w latach 1988, 1993, 1998, 2003 i 2008. Nowy survey – panelowy – planujemy na wiosnę 2013. Survey ten będzie pokrywał cały okres dwudziestu pięciu lat, ale będzie on również reprezentatywny dla ludności dorosłej (powyżej 21 roku życia), gdyż do części panelowej zostanie dołączona podpróba osób młodszych. W tym samym roku, 2013, zamierzamy też dotrzeć do wszystkich respondentów, którzy kiedykolwiek brali udział w badaniach POLPAN. Procedurę tę wyjaśniamy w sekcji Metodyka.

Badanie planowane na 2013 rok wymaga rocznego przygotowania. Do głównych czynności przygotowawczych należy weryfikacja adresów, uzyskanie zgody respondentów na udział w badaniach, a także organizacja pracy terenowej. Kwestionariusz wywiadu będzie zawierał głównie pytania, które były już zadawane w poprzednich falach. Jednakże musi on ulec intensywnym konsultacjom i sprawdzeniu. Zespół nasz posiada doświadczenie w kontroli jakości narzędzi badawczych.

Na lata 2014-2015 planujemy monitorowanie dystrybucji danych (będą one powszechnie dostępne), analizę danych (w celu publikacji artykułów w czołowych pismach i dwóch książkach), a także udział w zainicjowanej przez nas dyskusji na forum internetowym na temat badań panelowych w ogóle i badań POLPAN 1988-2013 w szczególności (nasza strona internetowa będzie połączona z mediami społecznymi).

Pokreślić też tu trzeba, iż będziemy organizować warsztaty i kurs dla doktorantów na temat zbierania danych panelowych i ich statystycznej analizy. Główne zadania projektu, w rozbiciu na lata, przedstawiają się następująco:

Pierwszy rok:

Przygotowanie badania POLPAN 1988-2013: próby (a) i (b) badania I, próby (c) i (d) badania II (patrz sekcja Metodyka): Przygotowanie i przeprowadzenie warsztatów badawczych – sesja I; Wstępna weryfikacja adresów prób (a) i (c), N = 7,026 (patrz sekcja Metodyka); Przygotowanie narzędzi badawczych – kwestionariuszy i materiałów towarzyszących; Przygotowanie podstaw losowania próby (b); Uzyskanie całości materiałów badania POLPAN 1988-2013 do konsultacji z ekspertami; Uruchomienie strony internetowej POLPAN 1988-2013.

Drugi rok: Przeprowadzenie zasadniczych badań surveyowych – próba (a) i (b); Przeprowadzenie badań na próbach (c) and (d); Przygotowanie i przeprowadzenie warsztatów badawczych – sesja II; Konstrukcja i sprawdzenie zbioru danych, wystawienie ich na stronie internetowej POLPAN 1988-2013; Przekazanie danych i raportów POLPAN 1988-2013 organizacjom międzynarodowym; Wstępne analizy statystyczne danych z prób (a) i (b), część I.

Trzeci rok: Wstępne analizy statystyczne danych z prób (a) i (b), część II; Wstępne analizy statystyczne danych z prób (c) i (d); Przygotowanie artykułów do serii Working Papers; Przygotowanie i przeprowadzenie warsztatów badawczych – sesja III ; Przeprowadzenie zajęć kursowych dla doktorantów i pracowników naukowych o POLPAN 1988-2013; Wysłanie co najmniej 4 artykułów do czołowych czasopism nauk społecznych z listy JRC; Przedstawienie opracowań i prowadzenie dyskusji na stronie internetowej POLPAN 1988-2013.

Rok czwarty: Wysłanie co najmniej 8 artykułów do czołowych czasopism nauk społecznych z listy JRC; Książka I: Dynamics of Social Structure: Poland's Transformative Years, 1988-2013; Książka II: Social

W socjologii struktur społecznych statystyczna obróbka danych posiada ugruntowane standardy, których zastosowanie traktujemy jako rzecz naturalną. Chcemy jednak podkreślić, iż będziemy kontynuować użycie bardziej zaawansowanych technik opisu i wnioskowania statystycznego. Zamierzamy stosować m.in. analizę kowariancji, skalowanie wielowymiarowe, modelowanie log-liniowe, wielonomialną regresję logit, programowanie liniowe oraz analizę danych dynamicznych. Członkowie naszego zespołu są dobrze przygotowani do korzystania z pakietów SPSS, STATA oraz R.

W naszych planach leży wykonanie oryginalnych analiz międzykrajowych. Przedmiotem badania mają być nie tylko Węgry, Słowacja i Republika Czeska – dzięki zastosowaniu danych zgromadzonych przez Szelenyi'ego i Triemana (1966) oraz Szelenyi'ego (2002) – lecz również wszystkie pozostałe kraje Europy Wschodniej, które znalazły się w Unii Europejskiej w wyniku pierwszej fali przyjęć z tego bloku (tzn., poza wymienionymi, Estonia, Litwa, Łotwa, Słowenia), a także kraje Europy Zachodniej. W tym celu wykorzystamy dane zebrane w ramach *European Social Survey* oraz *International Social Survey Program*, łatwo dla nas dostępne ze względu na współpracę niektórych członków naszego Zespołu ze współpracownikami wymienionych programów.

Wymierny, udokumentowany efekt podjętego problemu

Wymierny, udokumentowany efekt podjętego problemu jest czworakiej natury: po pierwsze, unikalny zbiór danych panelowych o osobach, które w latach 1988 – 2013 brały udział w badaniach POLPAN, po drugie – publikacje książkowe i artykuły w czasopismach JCR o zmianach struktury w Polsce i metodologicznych problemach badań panelowych, po trzecie – strona www, która będzie nie tylko prezentować badania POLPAN, ale również stanowić forum do wymiany doświadczeń naukowców na świecie, którzy zajmują się badaniami panelowymi oraz – po czwarte – instrumentarium dydaktyczne.

Te cztery aspekty omawiamy dalej w punktach:

1. Zbiór danych. Proponowane badania zostaną szybko opracowane w takiej postaci, iż zbiór danych będzie dostępny dla wszystkich zainteresowanych badaczy. W szczególności, zamierzamy przygotować dane do pobrania ze strony www.POLPAN.org. Dane będą dostępne w systemie SPSS i STATA. Jak w przypadku naszych poprzednich badań POLPAN, zbiór danych zostanie też przekazany do międzynarodowych ośrodków archiwizacji danych socjologicznych, w szczególności GESIS – gdzie już znajdują się wszystkie fale POLPAN (poza tym ICPSR i ESRC). Dane zostaną także przekazane do organizacji międzynarodowych, w tym World Bank, OECD i UNESCO.
2. Publikacje. Przykładem wykorzystania naszych poprzednich danych przez zespoły międzynarodowe są nasze cztery ostatnie książki – *Social Patterns of Being Political* (2000), *Social Structure: Changes and Linkages* (2002), *Continuity and Change in Social Life* (2007), *Inequality: Patterns and Consequences* (2011), oraz artykuły w czołowych czasopismach socjologicznych. Ostatecznym efektem proponowanego projektu będą dwie monografie w języku angielskim oraz seria artykułów w czołowych czasopismach socjologicznych. Zamierzamy przygotować artykuły do *American Sociological Review*, *American Journal of Sociology* i *European Sociological Review*.
3. Strona www. Z powodu wysokiego stopnia złożoności zbioru danych POLPAN 1988-2013 konieczne będzie zapewnienie badaczom ze światowych centrów badawczych dobrze zorganizowanej pomocy w efektywnym z niego korzystaniu. W tym celu zamierzamy ustanowić specjalną stronę internetową połączoną z mediami społecznymi. Strona ta posłuży również jako platforma dyskusji dla badaczy specjalizujących się w merytorycznych i metodologicznych zagadnieniach danych i analizy panelowej.
4. Instrumentarium dydaktyczne. Zawsze istotną potrzebę specjalizacyjnego doskonalenia warsztatu badawczego doktorantów oraz młodszych stażem pracowników naukowych zaspokoimy włączając ich do współpracy w analizie wielkich zbiorów danych wykorzystując techniki statystyczne właściwe dla

rodzaju danych zebranych w ramach POLPAN. W szczególności zamierzamy przygotować pełnosemestralny kurs dydaktyczny oraz trzy programy warsztatowe (o szczegółowo opracowanych sylabusach), których najbardziej naturalnymi uczestnikami staliby się młodzi naukowcy ze Szkoły Badań Społecznych przy Polskiej Akademii Nauk oraz ze Studium Doktoranckiego Instytutu Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, a także – na równych prawach dostępności – z innych ośrodków uniwersyteckich i akademickich.

Literatura

- Arosio, Laura. 2004. Occupational Careers and Longitudinal Data: Tools and Perspectives of Research. *Quality and Quantity* 38: 435-456.
- Blossfeld, H-P., Prein, G., red. 1998. *Rational Choice Theory and Large-Scale Data Analysis*. Boulder, CO: Westview.
- Blossfeld, H-P., Drobnic, S., red. 2001. *Careers of Couples in Contemporary Societies*. Oxford: Oxford UP.
- Breen, R. 2010. Social Mobility and Equality of Opportunity. *The Economic and Social Review* 41: 413-428.
- Breen, R. ed. 2005. *Social Mobility in Europe*. Oxford UP.
- Brown, Courtney. 2007. *Differential Equations: A Modeling Approach*. Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Breen, R. i Rottman, L. 1995. Class analysis and class theory. *Sociology* 29: 543-573.
- DiPrete, Th. 2006. Cumulative Advantage as a Mechanism for Inequality: A Review of Theoretical and Empirical Developments. *Annual Review of Sociology* 32:271-297.
- DiPrete, Th. 2007. What has Sociology to Contribute to the Study of Inequality Trends? A Historical and Comparative Perspective. *American Behavioral Scientist* 50:603-618.
- Domański, H. 2000. Death of classes in Poland. *Polish Sociological Review* 2: 151-178.
- Domański, H. 2002. *Ubóstwo w społeczeństwach postkomunistycznych*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Domański, H., Sawiński, Z., Słomczyński, K. M. 2009. *Sociological Tools Measuring Occupations. New Classification and Scales*. Warsaw: IFIS Publishers.
- Domański, H. i Słomczyński, K. M. Social Changes in Poland, 1987-1993. A Follow-up Study. Machine Readable Codebook. Warszawa: IFIS PAN.
- Goldthorpe, J. 2006. *On Sociology*. Second Edition. Stanford CA: Stanford UP.
- Goldthorpe, J. i Marshall, G. 1992. The promising future of class analysis. *Sociology* 26: 381-400.
- Goyder, J. 1984. Social mobility or status attainment, or social mobility and status attainment? *Canadian Review of Sociology and Anthropology* 21: 331-341.
- Grusky, D. B., red. 1994. *Social Stratification: Class Race, and Gender in Sociological Perspective*. Boulder: Westview.
- Grusky, D. B., i K. A. Weeden. 2008. Are There Social Classes? An Empirical Test of the Sociologist's Favorite Concept. Ss. 65-92 in *Social Class: How Does it Work?*, pod red. Dalton Conley and Annette Laureau. New York: Russell Sage Foundation.
- Hout, M. C., Brooks, C. i Manza, J. 1993. The persistence of class in post-industrial societies. *International Sociology* 8: 259-277.
- Janicka K. 1997. *Sytuacja Pracy a Struktura Społeczna*. Warszawa: IFIS PAN.

- Kaczmarczyk, P. i Okólski, M. 2008. Demographic and labour-market impacts of migration on Poland. *Oxford Review of Economic Policy* 24: 600–625.
- Klebanium, J., red. 2007. *Fenomen Nierówności Społecznych*. Warszawa: ENETEIA.
- Mach, B. i Wesołowski, W. 1986. *Social Mobility and Social Structure*. London: Routledge. Mayer, K.U. 2009. New Directions in *Life Course* Research. *Annual Review of Sociology* 35: 413–433.
- Morgan, S.L., Grusky, D. B., i Fields, G., eds. 2006. *Mobility and Inequality*. Stanford: Stanford University Press.
- Sen, A. 1999. *Development and Freedom*. New York: Random House
- Słomczyński, K. M., red. 2000. *Social Patterns of Being Political*. Warsaw: IFiS Publishers.
- Słomczyński, K. M., red. 2002. *Social Structure: Changes and Linkages*. Warsaw: IFiS Publishers.
- Słomczyński, K. M., red. 2007. *Kariera i Sukces*. Zielona Góra: Wydawnictwo UZ.
- Słomczyński, K. M., Białecki, I., Domański, H., Janicka, K., Mach, B. W., Sawiński, Z., Sikorska, J. i Zaborowski, W. 1989. *Struktura społeczna: Schemat teoretyczny i warsztat badawczy*. Warsaw: IFiS.
- Słomczyński, K. M., Krauze, T. K. i Peradzyński, Z. 1988. The Dynamics of Status Trajectory: A Model and its Empirical Assessment. *European Sociological Review* 4 (1): 46-64.
- Słomczyński, K. M., Janicka, K., Mach, B. W. i Zaborowski, W. 1966. *Struktura społeczna a osobowość*. Warszawa: IFiS PAN
- Słomczyński, K. M. i Shabad, G. 1997. Systemic transformation and the salience of class structure in East Central Europe. *East European Politics and Society* 11: 155-189.
- Słomczyński, K. M. i Marquart-Pyatt, S., red. 2007. *Continuity and Change in Social Life*. Warsaw: IFiS Publishers.
- Słomczyński, K. M. i Tomescu-Dubrow, I. red. 2011. *Inequality: Patterns and Consequences*. Warsaw: IFiS Publishers (forthcoming, electronic access).
- Sørensen, A. 1974. "A Model for Occupational Careers." *American Journal of Sociology* 80: 44-57.
- Sørensen, A. 1991. On the usefulness of class analysis in research on social mobility and socioeconomic inequality. *Acta Sociologica* 34: 71-87.
- Szelenyi, I. i Treiman, D. 1996. *Social Stratification in Eastern Europe After 1989*. Los Angeles: UCLA [Mimeographed].
- Szelenyi, I. 2000. *Poverty, Ethnicity and Gender in Transitional Society*. New Haven: Yale University [Mimeographed].
- Weeden, K. A., Grusky, D. B. 2005. "Are There Any Social Classes at All?" Ss. 3-56 w D. Bills *The Shape of Social Inequality: Stratification and Ethnicity in Comparative Perspective*. Volume 22, *Research in Social Stratification and Mobility*. Amsterdam: Elsevier.
- Wesołowski, W. i Słomczyński, K. M. 1977. *Investigations on Class Structure and Social Stratification in Poland*. Warszawa: IFiS PAN.